

A MAGYAROK ÉS A SZLÁVOK KORAI TÖRTÉNETÉNEK NÉHÁNY VITÁS KÉRDÉSÉRŐL

Besze Tibor (1966–2009)

(Eszterházy Károly Főiskola, Eger)

Aki a magyarok és a szlávok korai története iránt érdeklődik, azt a hazai szakirodalomban való felületes tájékozódás is meggyőzheti arról, hogy a főbb kérdésekről mennyire megoszlanak a vélemények. Ráadásul mindaz, amit témánkról az elmúlt évszázadokban írtak, csak az eszmetörténeti és tudománytörténeti háttér ismeretében érthető és értékelhető igazán.

Egy rövid előadás természetesen nem alkalmas arra, hogy abban a magyarok és a szlávok korai, közös történetének minden problémájáról szót ejtsünk. Éppen ezért azt a munkamódszert választottuk, hogy előbb a tudományos megismerés nehézségeiről szólunk, majd a magyar történetírásban leginkább vitatott néhány kérdés kapcsán szembesítjük a karakteresen eltérő álláspontokat.

A kritikai történetírás kialakulása, forrásainak gyarapodása és módszereinek fejlődése többé-kevésbé párhuzamosan haladt azzal a nagy horderejű folyamattal, amit Európában a nemzeti ébredés korának nevezünk. A 19. század elejétől felerősödött az igény a modern nemzetek múltjának felderítésére, valamint a történelmi események elsősorban nemzeti szempontú értelmezésére és értékelésére. A történetírással kapcsolatban ugyanakkor olyan tudományon kívüli elvárások is megfogalmazódtak, amelyek számos esetben tévútra vitték a kutatást. Ekkor alakultak ki azok a torz történeti sémák, amelyek hosszú időre a közgondolkodást is meghatározták. Egy-egy nép ősiségének, az általa lakott területre való történeti jogának és a szomszédokkal szembeni kulturális felsőbbrendűségének érték hierarchikus szemlélete szinte minden európai nép múlttudatának szerves részévé vált, és máig az is maradt.¹ Népek, kultúrák történeti teljesítmé-

¹ Alapvető összefoglaló mű a fentiekkel kapcsolatban: *Niederhauser Emil*: A történetírás története Kelet-Európában. História Könyvtár Monográfiák 6. Budapest, 1995. A történetírás és a régészet egy-egy részterületének historiográfiai áttekintésére haszonnal forgathatók az alábbi tanulmányok: *Bóna István*: Régészetünk és a honfoglalás. In: Magyar Tudomány, 1996. 8. szám. 927–936., A továbbiakban: *Bóna*, 1996. *Langó Péter*: A Kárpát-medence 10. századi emlékének kutatása mint nemzeti régészet. Kutatástörténeti áttekintés. In: Korall 24–25. 7. évfolyam, 2006. június 89–117. *Mesterházy Károly*: A magyar honfoglalás kor régészetének ötven éve. In: Századok, 1993. 127. 270–311. *Mordovin Maxim*: A normann-elmélet Oroszországban a kezdetektől napjainkig. In: Korall 24–25. 7. évfolyam 2006. június 118–162. *Niederhauser Emil*: „...megosztották az addig egységes szláv területet” A honfoglalás a lengyel, a cseh és a szlovák történeti irodalomban. In: Magyar Tudomány 1995. 12. szám 1404–1415. A továbbiakban: *Niederhauser*, 1995. *Takács Miklós*: A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében 1945 után. In: Korall 24–25. 7. évfolyam, 2006. június 163–202. *Vékony Gábor*: „... alapított most Swatopluk oly birodalmat”. Viték a morva fejedelemség történetéről. In: Magyar Tudomány 1995. 12. szám, 1454–1461. *Vida*

nyét elsősorban olyan hamis ellentétpárokból értékelték, mint a letelepült-nomád, földműves-állattartó, keresztény-pogány, őshonos-jövevény vagy államalkotó-idegen uralom alatt élő. A modern nemzetek kialakulásának ideológiai háttéréként a dicső múlt vagy az évszázados elnyomatásra való hivatkozás egyaránt fontos szerepet játszhatott.

Ezek az eszmék természetesen a magyar tudósokat és a szláv népek gondolkodóit sem hagyták érintetlenül. Éppen ezért az írott források vagy a régészeti hagyatékok értelmezésekor a fenti szemléletből következő előfeltevések gyakran vezettek téves következtetésekre. Elég legyen itt csak két példára hivatkoznunk. Ladánybene–Benepusztán 1834-ben találták meg az első egyértelműen Árpád népéhez köthető, turanid embertani jegyeket mutató honfoglaló lovas vitézt.² Az európai régészet történetében is úttörőnek számító feltárás azonban két olyan hibás következtetéssel is párosult, amelyek közel másfél évszázadra meghatározták a honfoglalókról alkotott képet.³ Ettől kezdve ugyanis Árpád népének csak a lóval, lószerszámmal eltemetetteket tekintették, eredetüket pedig az arcvonások alapján elsősorban Ázsiában keresték. Krónikáink híradása és a gyarapodó régészeti leletek alapján őseinket uralkodásra teremt, államalkotó képességgel bíró, harcos, nomád hun ivadékoknak tekintették. Különös módon ez a több elemében is egyoldalú kép eltérő előjelű politikai rendszerek, eltérő értékfelfogásának is megfelelt.⁴

Nem kevésbé egyoldalú képet festett a szlávokról František Palacký, a nagy hatású cseh történetíró, akit éppen a benepusztai lelet megtalálásának évében választottak a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává. A szláv gondolatvilágból táplálkozó munkáiban tényként kezelte, hogy a szláv népek egységes közép-európai államának létrejöttét a barbár magyarok Kárpát-medencei beékeződése akadályozta meg. A békés földművelők ezer éves elnyomatásáról, valamint a szláv kultúrán nevelkedett nomád magyarokról megfogalmazott gondolatai történeti hitelesség tekintetében az ellentétes előjelű magyar nemesi szemlélettel rokoníthatók.⁵

Mára egyértelműen kiderült, hogy az egykori valóság összehasonlíthatatlanul bonyolultabb volt a 19. században kialakított és több elemében a 20. század végéig tovább élő történeti sémáknál. A múlt számtalan eseménye és folyamata

Tivadar: Az etnikum kérdése a német kora középkori régészetben 1945 után. In: *Korall* 24–25. 7. évfolyam 2006. június, 203–215.

² *Éry Kinga*: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: Györfly György (főszerkesztő): *A honfoglalásról sok szemmel*. I. Kovács László (szerkesztette): *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 1994. 219.

³ *Bóna*, 1996. 928.

⁴ *Takács Miklós*: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése* című könyvéről.) In: *Századok*, 131. évf. 1997. 1. szám, 172–173. A továbbiakban: *Takács*, 1997.

⁵ Palacký történelemszemléletére jellemző példaként hozhatjuk fel az alábbi idézetet: „A magyar nemzet betörése és megtelepedése Magyarországon az egész történelem legfontosabb tényei közé tartozik, és századokon át nem sújtotta végzetesebb csapás a szláv világot.” Idézi: *Niederhauser*, 1995. 1407.

ugyanis alig vagy egyáltalán nem értelmezhető modern nemzeti fogalmakkal. A korabeli valóságnak ugyanis az etnikai jelleg csak az egyik, talán nem is a legfontosabb oldala volt.

A különböző népek korai történetének megismerését ugyanakkor nem csak a hamis előfeltevések vagy a romantikus álmodozások hátráltatták, hanem a tudományos módszerek kidolgozatlansága és korlátai is. A történészek és a rokontudományok művelőinek körében sokáig az az optimista meggyőződés élt, hogy a népük régmúltjával kapcsolatos legfontosabb kérdésekre végleges válaszokat tudnak adni. A kezdeti magabiztosság után azonban minden tudományág szembesült saját módszertani korlátaival.⁶ Elsősorban azzal, hogy sok esetben milyen ingatag talajon áll az írott forrásokban emlegetett népek vagy a régészeti kultúrák etnikai azonosítása vagy pontos etnikai hátterének felderítése.⁷ Minden tudományágnak nagy nehézséget okoz a helyes időrend, az abszolút kronológia megállapítása is.⁸ A korábban kiemelt segédtudományként kezelt néprajz például – éppen a kronológiai bizonytalanságok miatt – ma már egyre kevésbé vállalkozik arra, hogy a korai történelemmel kapcsolatos kérdésekhez hozzászóljon.⁹ Gyakran vezetett feloldhatatlannak tűnő ellentmondásokhoz az egyes tudomány-

⁶ Az egyes tudományágak által elért eredmények összefoglalására, valamint a módszertani lehetőségek és korlátok számbavételére a Magyar Tudomány hasábjain a honfoglalás 1100. évfordulója kapcsán jeles szakemberek vállalkoztak. *Benkő Loránd*: Nyelvünk vallomása a honfoglaló magyarságról. In: Magyar Tudomány 1996. 8. szám 958–963. A továbbiakban: *Benkő*, 1996. *Bóna*, 1996. 927–936. *Ery Kinga*: A honfoglaló magyar népesség. In: Magyar Tudomány 1996. 8. szám. *Kósa László*: A magyar műveltség kezdetei: a rekonstrukció módszerei és lehetőségei. In: Magyar Tudomány 1996. 8. szám 972–981. A továbbiakban: *Kósa*, 1996., *Vikár László*: Zenei rokonságunk a helyszíni kutatások fényében. In: Magyar Tudomány 1996. 8. szám 982–987. A továbbiakban: *Vikár*, 1996.

⁷ *Bóna István*: Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271–895) In: Köpeczi Béla (főszerkesztő) Barta Gábor (szerkesztette): Erdély rövid története. Budapest. 1989. A továbbiakban: *Bóna*, 1989.

⁸ A régészet, a néprajz és a zenetörténet kronológiai problémáira nézve igen tanulságosak az alábbi megállapítások: „...a honfoglalás kori régészeti leletanyagoknak nemhogy a 10. század konkrét történelmi eseményeivel való szembevetése nem végezhető el, de még olyan alapvető problémák is megoldatlanok, mint pl. a pogány temetkezési szokások felső időbeli határa...” *Bálint Csánád – Kovács László – Takács Miklós* „régészeti hagyaték” szócikk. In: *Kristó Gyula* (főszerkesztő) *Engel Pál* és *Makk Ferenc* (szerkesztők): Korai magyar történelmi lexikon. (9–14. század). Budapest, 1994. 569. A továbbiakban *KMTL*, 1994. „A magyar műveltség legkorábbi fokához tartozó jelenségek élettartama nemegyszer túlnyúlik a történetírás (és a régészet) korszakhatárain... Mindez nem menti föl a magyar néprajztudományt hiányzó történelmi kronológiája megalkotásának feladatától.” *Kósa*, 1996. 977. „Gyarapítja a kétségeket, hogy rendkívül kevés az olyan dokumentum, amely teljes biztonsággal adná meg egy-egy dallam, vagy legalább egy dallamtípus keletkezésének, kialakulásának, történetének időpontjait... Roppant tágak és bizonytalanok az időhatárok” *Vikár*, 1996. 984.

⁹ *Kósa László* fentebb már idézett tanulmányának összegzéseként is felfogható az alábbi megállapítása: „Magam is erős kételyt táplálok a mai magyar néprajztudomány kompetenciájával kapcsolatban, ha az a korai történet, a honfoglalás előtti idők és a honfoglalás kora bármely kérdésére vonatkozik.” *Kósa*, 1996. 978. Népzeneünk múltjával kapcsolatban ennél is egyértelműben fogalmaz *Vikár László*: „A magyar népzene eredetére vonatkozó kérdések jó része még ma is megválaszolatlan” *Vikár*, 1996. 987.

ágak eredményeinek összevetése is.¹⁰ Az ismert német régész, Sebastian Brather éppen a szlávok, a germánok és a kelták korai története kapcsán hívta fel a figyelmet arra, hogy: „A lingvisztikailag definiált nagycsoportokat mindmáig nem sikerült egy-egy régészet kultúrájának megfeleltetni.”¹¹

Mindezek ellenére megállapíthatjuk, hogy az elmúlt két évszázadban a történettudomány a rokontudományok segítségével a magyarok és a szlávok korai történelmének számos részletkérdését maradandó érvennyel tisztázta. Az örvendetes eredmények mellett ugyanakkor jó néhány lényeges kérdésre ma sem tudunk pontos választ adni. Az írott, nyelvi, régészeti és antropológiai forrásokban rejlő többféle értelmezési lehetőség ugyanis egymástól gyökeresen eltérő történeti rekonstrukciókra vezethet. Ez a megállapítás, ahogy a következőkben látni fogjuk, választott témánkra is messzemenően érvényes.

A magyar–szláv viszony vizsgálatakor a Kárpát-medence 7–9. századi történetére összpontosítunk, mivel az eddigi kutatásokból is nyilvánvaló, hogy a későbbi együttélés szempontjából ez a földrajzi környezet és időszak volt a leginkább meghatározó. A tudományos kutatásban a véleménykülönbségek az avarkori népesség etnikai jellegének, 9. századi kontinuitásának, esetleges identitásváltásának, valamint a helyben talált szlávok és a honfoglalók viszonyának kérdései körül bontakoztak ki leginkább. Ennek megfelelően a következőkben mi is e problémakörök elemzésére szorítunk, megfogalmazva egyúttal saját véleményünket is.

¹⁰ Erre nézve a legkézenfekvőbb példának a honfoglaló magyarokat hozhatjuk fel. A történeti források szerint a magyar törzsekhez a Kárpát-medence elfoglalása előtt kabarok is csatlakoztak, Árpád népe tehát legalább két etnikumból ötvöződött össze. Az írott kútfők tudósítását megerősíteni látszanak az utóbbi évtizedek antropológiai vizsgálatai is. Kutatási eredményeik alapján ugyanis megállapítható, hogy „... az egymástól embertani jellegük, eredetük, valamint Kárpát-medencei megtelepedésük helye szerint is különböző két főcsoport nem tartozhatott ugyanazon népességhez ... a honfoglalók hagyatékával eltemetett, mintegy három nemzedék képviselői egymástól formailag, következésképpen genetikailag is különböző két főcsoportot alkottak. Közülük az egyik, a széles koponyájú europid és europo–mongolid népesség, amely eredetét tekintve a Dontól keletre eső eurázsiai füves puszta vidékéről származhatott, a Kárpát-medencébe érkezve annak főként alföldi típusú tájain, míg a másik, a keskeny koponyájú europid népesség, amely eredetét tekintve a Dontól nyugatra, illetve a Fekete-tengertől északra eső ligetes puszta térségéből származhatott, inkább a Kárpát-medence dombvidékén telepedett meg.” *Éry*, 1994. 221–224. Ezzel szemben régészeink a honfoglalók hagyatékát meglehetősen egységesnek látják: „A honfoglalás kori sírleletek egységes jellege elfedi a magyarság történeti forrásokból ismert etnikai összetettségét, még a kabarok vagy a helyben talált, késő avar kori lakosság továbbélő részének kimutatása sem sikerült (kivéve a peremvidéki szlávokét), csakúgy, mint az egyes magyar törzsek lakóhelyének elkülönítése...” *KMTL*, 1994. 569. A régészekhez hasonló következtetésre jutottak saját szakterületükön a nyelvtörténészek is. „Nyelvi oldalról mindenesetre úgy néz ki, hogy a kabarság vagy nem költözött be nagyobb tömegekben a honfoglalókkal a Kárpát-medencébe, vagy ha beköltözött, akkor már magyar nyelvű volt, lényegesen nem különbözve a magyarság többi részlegétől...” *Benkő*, 1996. 961. Véleményünk szerint ezek az egymást (legalábbis látszólag) kizáró megállapítások a néppé válásról alkotott hagyományos elképzelésekkel nehezen egyeztethetők össze.

¹¹ *Brather, Sebastian*: „Etnikai értelmezés” és struktúra-történeti magyarázat a régészetben. In: *Korall* 24–25. 7. évfolyam 2006. június. 31–32.

A 6. század közepén, a türkök nyomása elől nyugat felé vándorló avarok a Dontól az Alpokig terjedő óriási birodalmat hoztak létre. A pontuszi sztyeppe hunnak tartott népeinek (barszilok, szabirok, onogurok, utigurok, kutrigurok), valamint a szláv antok legyőzése után, 562-ben elérték az Al-Duna vidékét.¹² 568-ban a langobardokkal szövetkezve megsemmisítő csapást mértek a gepida királyságra, majd Alboin népének Itáliába vonulását követően a Kárpát-medencét is birtokba vették.¹³ A birodalom központja, Baján kagán székhelye a Duna–Tisza között volt. A néhány évtizedes hun uralom után politikailag széttagolt Kárpát-medencét az avaroknak sikerült először tartósan egyesíteniük.¹⁴ Kutatóink véleménye szerint ebből a szempontból az Avar Kaganátus a magyar állam előzményének tekinthető.¹⁵

A hódítók lélekszámáról egyetlen adat maradt fenn, amit sajnos nem áll módunkban ellenőrizni. Menander történeti művében a bizánci követekkel tárgyaló türk kagán 20 ezer főre tette a hatalma alól elmenekült avarok számát.¹⁶ Érdekes módon cseng össze ez az adat az arab–perzsa forrásokban Árpád honfoglalóiról ránk maradt híradással.¹⁷ Egyik esetben sem világos azonban, hogy az egész népeiségről, vagy csak a harcos rétegről szól-e a beszámoló.

Népi szempontból ugyanakkor a Kaganátus már a korai avar korban sem volt homogén, hiszen írott és régészeti forrásaink egybehangzó tanúsága szerint az egyébként is több etnikumból ötvöződött avarok uralma alatt langobardok, gepidák és különböző keletről érkezett népek is éltek.¹⁸

A korszak következményeiben legnagyobb hatású folyamata a szlávok vándorlása volt, amely a Balkánon és az Alpok vidékén új etnikai viszonyokat hozott létre.¹⁹ A történészek különféleképpen vélekednek arról, hogy a szláv tör-

¹² *Bóna István*: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: Székely György (főszerkesztő), Bartha Antal (szerkesztette) Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I. Budapest, 1984. 311. A továbbiakban: *Bóna*, 1984.

¹³ *Bóna*, 1989. 86.

¹⁴ *Vékony Gábor*: A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században. I. In: *Életünk*, 1997/10. 1145.

¹⁵ *Bóna*, 1984. 312.

¹⁶ Menander Protector. In: *Szádeczky-Kardoss Samu*: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Magyar Őstörténeti Könyvtár. 12. Budapest, 1998. 14. A továbbiakban: *Szádeczky-Kardoss*, 1998.

¹⁷ Ibn Ruszta és Gardízi. In: Györffy György (sajtó alá rendezte): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Budapest, 1986. 86.

¹⁸ Menander tudósítása szerint Baján kagán 568 táján alattvalói közül 10 ezer kutrigur harcost küldött Dalmácia ellen. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 37. Azt ugyan nem tudjuk pontosan megmondani, hogy a kutrigurok a birodalmon belül hol éltek, de Michael Syrus híradása már egészen biztosan olyan Kárpát-medencei longobardokról szól, „... akik az avarok királyának a kagánnak voltak az alattvalói.” In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 34. Ugyancsak Kárpát-medencei alattvalókról, a gepidákról írt Paulus Diakonus is, aki úgy tudta, hogy: „...ettől az időtől fogva nem volt többé saját királyuk, hanem azok, akik a háborút túléltek...mind a mai napig kemény uralom alatt nyögnek, miután hazájukat a hunok vették birtokba” In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 33.

¹⁹ Kniezsa István arra hívta fel a figyelmet, hogy a klasszikus ókori szerzők által jól ismert Duna-vidéken és a Balkánon a 6. századig nyoma sem volt szlávoknak. *Kniezsa István*: A szlávok őstörténete. In: Szekfű Gyula (szerkesztette): A magyarság és a szlávok. Budapest, 1942. és 2000.

zsek nyugati és déli irányú mozgásában az avaroknak milyen szerep jutott. Kutatóink a szomszédos államok tudósaival ellentétben az avaroknak meghatározó szerepet tulajdonítanak a szlávok vándorlásában. Szádeczky-Kardoss Samu megfogalmazása szerint: „A korai avar korszak világtörténelmi jelentősége ... éppen abban áll, hogy a szláv tömegek egészében avar irányítás alatt a fölényes nomád katonai szervezethez kapcsolódva hatolnak előre dél és nyugat felé.”²⁰ Tény ugyanakkor, hogy a Kelet-Római Birodalom balkáni tartományai ellen szláv törzsek már az avarok megjelenése előtt is indítottak támadásokat. Az első nagy szláv csoportok 539 után még gepida segítséggel keltek át a Dunán, később azonban már Gepídia keleti részeire, a későbbi Erdély területére is megpróbáltak betörni, amit azonban a gypüvédők megakadályoztak.²¹ A nyugat-, dél-nyugat irányú vándorlás is az avarok megjelenése előtt kezdődött, hiszen 547 után a longobárdok által elhagyott cseh és morva területekre, majd tovább, dél felé, az alpi régióba szláv törzsek nyomulnak be.²² Forrásaink azonban nem hagynak kétséget a felől, hogy a Justinianus idején megerősített dunai limes áttörése az avarokhoz köthető, amely lehetővé tette a Balkán szlávok általi megszállását.²³

Az avarok és a különböző szláv törzsek, csoportok ellentmondásos viszonyára korabeli források sokasága hívja fel a figyelmet. A szlávok egy része avar alattvaló volt, más része szövetséges. Már a végleges megtelepedést követő évtizedben értesülünk arról, hogy Thrákiában együtt harcoltak az avarok és a szlávok.²⁴ A korabeli események rekonstrukcióját ugyanakkor megnehezíti, hogy nem mindig tudjuk pontosan, hogy mikor kell avarokkal és mikor az avarok alattvalóiként vagy szövetségeseiként feltűnő szláv harcosokkal számolnunk. Forrásainkban ugyanis a Balkán vonatkozásában az avar és a szláv megnevezéseket gyakran szinonimaként használják.²⁵ Minden bizonnyal összefügg ez azzal a korabeli gyakorlattal, amit Agathias az avarok által legyőzött kutrigrur népről

12. A továbbiakban: *Kniezsa*, 2000. Alátámasztják ezt a megállapítást az elmúlt évtizedek régészeti kutatásai is, amelyek a szlávok jellegzetes hagyatékának megjelenését a 6–7. századra teszik. A szlávok balkáni megjelenésével kapcsolatban az elmúlt években Florin Curta munkája nyomán érdekes nemzetközi vita bontakozott ki. Erre nézve: Csiky Gergely (ismerteti): Kitalált szlávok? A korai szlávok régészeti és történelmi problémái. Hozzászólások Florin Curta könyvéhez és fogadtatásához. Florin Curta: *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. In: *Korall*, 24–25. 7. évfolyam 2006. június, 251–264.

²⁰ In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 46. A jeles szlavista, Kniezsa István már 1942-ben az avarok előli menekülési szándékkal hozta kapcsolatba a szlávok vándorlását: „Minden jel szerint azt a lökést, amely a szlávokat évezredek hazájukból kivetette és messze tájakra szétkergette, közvetve vagy közvetlenül az avarok előnyomulásában kell keresnünk.” *Kniezsa*, 2000. 25. A történelmi és régészeti adatokat értékelve hasonlóképpen vélekedett a kérdésről Bóna István is: „Mind az avar hadjáratok, mind saját támadásaik a szlávok számára nyitnak kapukat, a 6. század utolsó harmadában egyre nagyobb szláv tömegek települnek meg a Balkánon.” *Bóna*, 1984. 318.

²¹ Uo. 296.

²² Uo. 302.

²³ Uo. 312. Florin Curta

²⁴ Iohanes Biclarensis. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 45.

²⁵ Chronicon Monembasiae. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 72–73. Iohannes Ephesinus-Michael Syrus. Uo. 61.

jegyzett fel: „másoknak kényszerült szolgálni és nevét uráéra kellett cserélnie.”²⁶ Az ellenséges viszonyra is számos példát tudunk felhozni. Amikor a politikai érdekeik úgy kívánták, akkor az avarok a Kelet-Római Birodalmat segítették az al-dunai szláv telepésekkel szemben vagy a legyőzött antokat rabszolgának adták el.²⁷

A nagy népmozgásoknak köszönhetően a 7. század elejére a Kárpát-medencei avar szállásterületet az Északi-Kárpátoktól az Alpokon át a Balkánig különféle szláv törzsek, csoportok gyűrűje vette körül.²⁸ Ezek nagy része a Kaganátus hatalmi területének vagy befolyási övezetének számított. Amint azonban valamilyen oknál fogva a központi hatalom meggyengült, az alávetettek megpróbálták lerázni az avar igát. Jó példa erre a birodalom első nagy válságának időszaka, amikor Konstantinápoly sikertelen ostroma,²⁹ valamint Kuvrát onogur-bolgár kánságának elszakadása³⁰ megakadályozta az avarokat abban, hogy sikeresen lépjenek fel a vendek élére állt frank kereskedő, Samo,³¹ vagy a Bizánc által támogatott horvátok és szerbek önállósodási törekvéseivel szemben.³²

A magyar kutatók mindig is számoltak azzal, hogy Árpád népének bejövetele előtt szlávok is éltek a Kárpát-medencében. Egyetértés mutatkozik abban is, hogy az első szláv csoportok itteni megtelepedése az avar állam fennállásának kezdeti időszakára, a 7. század elejére tehető. Bevándorlásuk és megtelepedésük a régészeti leletek alapján rekonstruálható. Elsősorban a sűrűn lakott avar településterület peremvidékeit szállták meg. Az avar korban bevándorolt különböző szláv csoportokhoz köthetők a zalai urnasírok, a felvidéki erdőzónában a prágai kultúra különféle változatai, a királyhelmeci, valamint a szilágynagyfalusi csoport.³³ E szláv csoportok anyagi kultúrája számos egyedi vonást mutat. Regionálisan különböző régészeti hagyatékuk arra enged következtetni, hogy sem származásra, sem életmódra, sem az avar-kori társadalomban elfoglalt helyzetüket illetően nem számolhatunk valamiféle egységes helyi szláv világgal. Feltűnő ugyanakkor, hogy leleteik nemcsak az avarok, hanem a Duna-medencén kívül élő szlávok hagyatékánál is szegényesebbek. Ezt a szakemberek a kor nagy kulturális centrumaitól távol eső, periférikus helyzetükkel magyarázzák.³⁴

Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy az avar korszakban szlávok tömeges jelenlétére a Kárpát-medence területén sem régészeti, sem történeti adatok nem utalnak.

²⁶ Agathias In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 27.

²⁷ Menander. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 46. 199. *Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe.* Budapest. 1996. A továbbiakban: *Róna-Tas*.

²⁸ Az avarok elől menekülő vagy az avar szövetségben harcoló szláv törzsek térnyerését jól szemléltető térképek: *Róna-Tas* 198–199.

²⁹ Chronicon Paschale. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 184–185.

³⁰ Nicephorus Patriarcha. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 213.

³¹ Fredegár. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 173.

³² Constantinus Porphyrogenitus: De administrando imperio. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 213–214.

³³ *Bóna*, 1989. 93–94.

³⁴ Uo. 92.

A magyarok és a szlávok korai kapcsolatai szempontjából is különös jelentősége lehet annak a 7. század utolsó harmadában a pontusi sztyeppékről indult népmozgásnak, aminek megítélése a magyar történettudomány legvitatottabb kérdései közé tartozik. Korabeli írott forrásokból tudjuk, hogy az előbb említett Kuvrát onogur–bolgár birodalma a kazárok támadása nyomán, a 660-évek végén összeomlott, népességének jelentős része pedig különféle irányokba szétvándorolt.³⁵ Kuvrát egyik fia, Kuber a kíséretével együtt Aváriába menekült.³⁶ A régészeti leletek igazolni látszanak az írott kútfők híradását, hiszen 670 táján jelentős számú népesség Kárpát-medencei megjelenéséről tanúskodnak. Abban egyetértés mutatkozik a szakemberek között, hogy a jellegzetes díszítő motívumaikról griffes-indásnak nevezett jövevények döntő módon járultak hozzá az Avar Kaganátus újjászervezéséhez, településterületének kiterjesztéséhez, politikai megerősödéséhez, valamint gazdálkodásának és életmódjának megváltozásához.³⁷ Régészeti és történeti adataink alapján joggal feltételezhető, hogy etnikai, nyelvi szempontból ezek a bevándorlók sem tekinthetők homogén népességnek. Lélekszámukról, nyelvükről, etnikai megoszlásuk belső arányairól semmilyen közvetlen bizonyíték nem áll a rendelkezésünkre. Annyi bizonyos csupán, hogy a Kaganátus területén a 8. század elejétől az avar birodalom bukásáig a griffes-indás leletanyag a meghatározó, minden más jellegzetesség háttérbe szorult.³⁸ A pénzmellékletek hiánya miatt azonban hagyatékuk csaknem keltezhetetlen.³⁹ A bizonytalan időrend is hozzájárul a griffes-indások mibenlétéről évtizedek óta zajló éles vitához, amit a nagyközönség „kettős honfoglalás” néven ismer.⁴⁰

A vita lényegét röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy szakembereink egy része Kuber onogurjait döntő többségében magyar nyelvű és identitású népességnek tartja, amely az avar állam bukását követően nagyrészt eredeti településterületén megmaradt és megélte Árpád népének bejövételét. Kutatóink másik része határozottan tagadja mindkét, de főleg az első feltételezést.

Anélkül, hogy ebben a rendkívül bonyolult kérdésben állást akarnánk foglalni, röviden három problémára hívjuk fel a figyelmet. Az avarkori népesség pusztulása mellett azzal is szokás érvelni, hogy a 11. századból ránk maradt írott forrásokban csak magyar és szláv nyelvű lakosság létezését lehet igazolni. Az avarok török névadásának azért nem maradt nyoma, mert nem élték meg a hon-

³⁵ Nicephorus Patriarcha. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 218., valamint Theophanes. Uo. 219.

³⁶ Nicephorus Patriarcha. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998., valamint *Miracula Sancti Demetrii*. Uo. 219–220.

³⁷ *Bóna*, 1984. 325–327.

³⁸ Uo. 327.

³⁹ Uo. valamint *Szöke Béla Miklós*: A Kárpát-medence a 9. században. In: Györffy György (főszerkesztő): *A honfoglalásról sok szemmel. I.* Kovács László (szerkesztette): *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 1994. 79. A továbbiakban: *Szöke Béla Miklós*, 1994.

⁴⁰ A tudományos hipotézis alapvetéséhez: *László Gyula*: A „kettős honfoglalás”. Budapest, 1978., valamint *László Gyula*: *Kovrat kagán fiainak történetéhez.* (Megjegyzések a kettős honfoglalás forrásainak értelmezéséhez) In: *Csavidar Dobrev–Juhász Péter–Petar Mijatev* (szerkesztette): *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből. A bolgár állam megalapításának 1300. évfordulójára.* Budapest, 1981. 89–95.

foglalást és nem tudták Árpád népére örökíteni személy-, hely-, víz- stb. neveiket.⁴¹ Ez az érvelés tehát abból indul ki, hogy az avarok török nyelvűek voltak. Megállapíthatjuk ugyanakkor, hogy nyelvüket – a hunokéhoz hasonlóan – ma sem ismerjük, így minden rá vonatkozó feltételezés pusztán spekuláció. Véleményünk szerint nyelvemlékeik látszólagos hiánya például azzal is magyarázható, hogy a népesség többsége nem a tudósok által feltételezett valamely török nyelvet beszélte.

A másik kérdés, amire érdemes kitérni, az avarkori régészet időrendjével kapcsolatos. Szakembereink ezt a kort hagyományosan a 9. század elején-közepén zárták, abból a soha nem bizonyított hipotézisből kiindulva, hogy a Kagánátus bukása után népessége is elpusztult, régészeti hagyatéka tehát időben nem „érhet össze” a honfoglalók hagyatékával. Az utóbbi évtizedekben folyamatosan gyarapodó adatok alapján azonban több kiváló régész is az előfeltevések sokasága által befolyásolt régi kronológia felülvizsgálata vagy elvetése mellett foglalt állást.⁴²

Elgondolkodtató az is, hogy a legtöbb külföldi nyelvben a magyarok megnevezésére az onogur név valamely származékát használják. Arra nézve, hogy miképpen ragadt ránk ez a név csak többszörös feltételezésekkel terhelt elképzelések vannak.⁴³ Talán azt a lehetőséget sem kellene eleve kizárnunk, hogy a forrásokban ezen a néven emlegetett népességnek szerves kapcsolata lehetett Árpád honfoglalóival.

Választott témánk szempontjából is meghatározó jelentősége van annak, hogy miképpen vélekedünk a 670 táján betelepült keleti eredetű népek etnikai, nyelvi karakteréről. Amennyiben ugyanis feltételezzük, hogy szlávok és magyarok tartós érintkezésére a Kárpát-medencében már a késői avar korban sor kerülhetett, akkor egészen más értelmet nyerhetnek például a különféle nyelvi érintkezésekről, az avarkori népesség elszlávosításáról, Árpád honfoglalóinak életmódjáról, valamint a magyar állam szláv vagy avarkori gyökereiről vallott nézetek.

⁴¹ Benkő, 1996. 962.

⁴² A korszak kiváló ismerője, Szőke Béla Miklós a történettudomány hibás következtetéseivel hozta kapcsolatba a késő avar-kori régészeti kronológia bizonytalanságait: „Mivel azonban a történeti irodalom... az avarság elpusztulásának tézisért hirdette, ennek a leletcsoportnak a felső határát is az avar–frank háborúk idejénél, a 8–9. század fordulójánál vonták meg. S mivel mindmáig nem történt meg az avar régészeti leletanyag kronológiai átrendezése, az avar–frank háborúk utáni időszak régészeti emlékeinek kiválasztása, komoly folytonossági hiányok keletkeztek a kapcsolódó (avar és Karoling-) kultúrák kronológiájának szövetében. Ennek következtében az avar utódállamok régészeti kultúráinak keltezésében is problémák merültek fel, pedig ezeknél a frank vazallus fejedelemségeknél a történeti adatok és a régészeti kontextus világos és egyértelmű kronológiai kereteket jelölnének ki. Ezért, az ellentmondások kiküszöbölése érdekében, mára olyan szövevényes érvrendszer épült ki, amelynek átírása, megváltoztatása nehezebb, mint a történet valósághoz igazodva elvetni azt az – egyébként régészeti elemzéssel ténylegesen soha nem ellenőrzött – feltevést, miszerint a késő avar régészeti emléke az avar nép elpusztulása miatt a 9. század elején megszűnt.” Szőke Béla Miklós, 1994. 79.

⁴³ Györffy György: A magyar–szláv érintkezések kezdetei és „Etelköz” múltja. In: Századok, 124. évf. 1990. 1. szám. 10.

A témánk szempontjából is jelentős másik kérdéscsoport, ami megosztja a szakembereket, az avar állam bukásával, valamint annak következményeivel kapcsolatos. A történeti irodalomban mind a bukás okait, mind pedig következményeit illetően 3-3 egymástól jelentősen eltérő vélekedéssel találkozhatunk. A 20. század utolsó harmadáig a Kaganátus bukását a frank források egy részének beszámolóí alapján Nagy Károly hadjárataival hozták kapcsolatba. Általánosan elfogadott nézet szerint a frankok több nagy hadjáratban győzték le az avarokat, ami államuk széteséséhez és a népesség pusztulásához vezetett.⁴⁴ A másik álláspont szerint a döntő csapást Krum bolgár kán hadjárata mérte a birodalomra, aminek következtében az avarok – a kisebbik rosszat választva – meghódoltak a frankoknak, előkelőik pedig felvették a kereszténységet.⁴⁵ Az eseményekkel egykorú források híradásából ugyanakkor arra lehet következtetni, hogy a frankok és az avarok között jelentős csatákra nem is került sor.⁴⁶ Krum egyetlen hadjáratára nézve pedig olyan bizonytalan hitelű adataink vannak, amelyekből messzemenő következtetéseket egyáltalán nem lehet levonni.⁴⁷ Az előadó számára a harmadik álláspont tűnik leginkább életszerűnek, amely az avar állam váratlan összeomlását elsősorban a kagán és a jugurru között kirobbant véres polgárháborúval, és a nyugati végeket irányító tudun árulásával magyarázza. A belharcokban meggyengült avarság így már nem tudott ellenállni a két veszélyes szomszéd támadásának.

Bárhogy vélekedjünk is a bukás okairól, az nem kétséges, hogy a 9. században a Kárpát-medence politikai szempontból visszatért az évezredek hagyományokhoz, azaz ismét széttagolt lett. Egyes részei, elsősorban a peremterületek, a szomszédos államok fennhatósága alá kerültek. A frankok Pannonia egy részét –

⁴⁴ Györffy György többször is megfogalmazott álláspontjáról legújabban: Györffy György – Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Magyar Tudomány 1996. 8. szám 915–917. A továbbiakban: Györffy–Zólyomi, 1996.

⁴⁵ Váczy Péter: A frank háború és az avar nép. In: Századok, 108. évf. 1974. 5–6. szám 1059–1060. A továbbiakban: Váczy, 1974. Bóna István szerint a frankok által meg nem szállt Tiszavidéken „a tények az alföldi avarság – ha lehet – még katasztrofálisabb pusztulásáról tanúskodnak” Bóna, 1984. 343–346. A mondanivalóját alátámasztó, meggyőző érvekkel és tényekkel azonban a szerző véleményünk szerint adós maradt, így azt nem tekinthetjük többnek, mint az avar-kori népesség tömeges pusztulását igazolni akaró egyik hipotézisnek.

⁴⁶ Váczy, 1974. 1041–1061. Bóna István: Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények. In: Györffy György (főszerkesztő): A honfoglalásról sok szemmel. I. Kovács László (szerkesztette): Honfoglalás és régészet. Budapest, 1994. 73–74. Szőke Béla Miklós: Plaga Orientalis. (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban) In: Veszprémy László (szerkesztette): Honfoglaló Őseink. Budapest, 1996. 22. A továbbiakban: Szőke Béla Miklós, 1996. Az írott források új értelmezését a régészet is megerősíteni látszik. Tomka Péter megállapítása szerint ugyanis: „A 791-es frank hadjárat menetét elrejtett kincsek, ostromlott erődítések, felperzselt falvak, tömegsírok nyugvó harcosok hiányában a régészet nem tudja érdemben pontosítani.” Tomka Péter: 9. századi népesség a Kisalföldön. In: Györffy György (főszerkesztő): A honfoglalásról sok szemmel. I. Kovács László (szerkesztette): Honfoglalás és régészet. Budapest, 1994. 100.

⁴⁷ Szőke Béla Miklós, 1996. 24., valamint alapvető tanulmány és forráselemzés a kérdésben: Olanos Terézia: A 9. századi avar történelemre vonatkozó görög források. In: Györffy György (főszerkesztő): A honfoglalásról sok szemmel. Kovács László – Veszprémy László (szerkesztette): A honfoglaláskor írott forrásai. Budapest, 1996. 91–103.

feltehetően a Rába vonalig – „Oriens” nevű tartományukhoz csatolták.⁴⁸ A Maros völgyében bolgár–török jelenlétre utalnak a régészeti leletek,⁴⁹ a Garamtól nyugatra lévő terület pedig a 822-ben színre lépő morvák államának része lett.⁵⁰

Népi és nyelvi szempontból az avar korra jellemző sokszínűség minden bizonytalansággal fennmaradt, bár a belső arányok változhattak. Mi történt az avar kori népességgel, köztük a szlávokkal, a Kaganátus bukása és a magyar honfoglalás között? Erre a kérdésre történészeink és régészeink ugyancsak 3 egymástól gyökeresen eltérő választ adnak. Az első, ma már csak kevesek által vallott nézet szerint, birodalmuk felbomlása után az avarok is elpusztultak, amit korabeli források a Vita Caroli és a Suda lexikon, valamint a kései szláv hagyomány, a Poveszty Vremennih Let bizonyítanak. Bár e kútfők hitelességét a kutatás egyértelműen kétségbe vonta, még az ezredforduló táján is akadt jelentős magyar történész, aki felelevenítette ezt a nézetet. Györffy György szerint klimatikus változások nyomán fellépő szárazság okozta az avarok vesztét. Állatállományuk nagy részének elhullását ugyanis tömeges éhhalál követte. Különös módon a szlávok nemcsak túléltek a katasztrófát, hanem lélekszámuk még jelentősen nőtt is.⁵¹ Györffy „több sebből vérző” elmélete szakmai körökben érthető módon nem talált kedvező fogadtatásra. Sokkal többen vallják a második nézetet, ami azzal számol, hogy az avarok túléltek államuk szétesését, de elszlávosodtak.

Az elszlávosodás melletti érvek súlyát illetően érdemes itt a 20. századi magyar régészet meghatározó alakjának, Bóna Istvánnak a gondolatmenetét idéznünk. Véleménye szerint az avar nyelvemlékek „teljes hiánya... fontos figyelemre méltó arra nézve, hogy az eredetileg is csaknem kétnyelvű avarság a középkoré telepedő szlávok hatására alighanem szláv nyelven érintkezett szomszédaival,”⁵² amit aztán teljes nyelv váltás követett. Nyelvemlékeik teljes hiányáról azonban a legkevesébe sem beszélhetünk, hiszen avarkori rovásírási feliratok egyre-másra látnak napvilágot. (pl. szarvasi tütartó, kunágotai korsó, bodrog-alsóbüi fűvókatöredék)⁵³ Abban már megoszlik a nem túl népes szakembergárda véleménye, hogy ezeket a feliratokat milyen nyelven írták. Annak tisztázása is alapvető problémát jelent, hogy az avarkori népesség melyik összetevőjéhez köthető egy-egy rovásírási nyelvemlék. Mindenesetre ezeket az emlékeket elsősorban valamely török és ómagyar nyelven próbálták értelmezni.⁵⁴

⁴⁸ Szőke Béla Miklós, 1996. 29.

⁴⁹ Bóna, 1989. 95–98.

⁵⁰ Szőke Béla Miklós, 1996. 39–43. A 9. századi állapotokat a ránk maradt történeti, régészeti és nyelvi források segítségével szemléltető térképre: Bóna, 1984. 352–353.

⁵¹ Györffy György – Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Györffy György (főszerkesztő): A honfoglalásról sok szemmel. I. Kovács László (szerkesztette): Honfoglalás és régészet. Budapest, 1994. 30.

⁵² Bóna, 1984. 353.

⁵³ Vékony Gábor: A székely írás emlékei, kapcsolatai, története. Budapest, 2004. (A szarvasi tütartóról 158–181., a kunágotai korsóról 197., a bodrog-alsóbüi fűvókatöredékről 25–39.) A továbbiakban: Vékony, 2004.

⁵⁴ A kunágotai korsó feliratával, annak nyelvvel kapcsolatban Vékony az alábbi következtetésre jutott: „... valamely köztörök idiómára gondolnánk... A leletegyüttes a 7. század elejére keltez-

Bóna gondolatmenetében az sem világos, hogy az ismeretlen nyelvű avarokból hogyan és miképpen lettek csaknem kétnyelvű avarok. Tudomásunk szerint erre nézve mindezidáig a leghalványabb nyomot sem sikerült fellelni. Legalább ennyire különös az idézett szövegben az „avarság közé-köré telepedő szlávok”-ról szóló rész. A régészeti leletek tanúságával ellentétben a szerző minden bizonnyal azért igyekszik nemcsak az avarok köré, hanem közé is telepíteni a szlávokat, hogy ezzel is elősegítse az elszlávosodást. Azt a feltételezést sem támogatja semmilyen bizonyíték, hogy az avarok szláv nyelven érintkeztek volna a szomszédjaikkal. Véleményünk szerint sokkal életszerűbb lenne azt feltételezni, hogy a különböző eredetű és kultúrájú Kárpát-medencei szláv csoportok ismerték és használták egykori uraik nyelvét.

Mindezek alapján úgy látjuk, hogy az avarkori lakosság elszlávosodása mellett Bóna Istvánnak meglehetősen gyenge érveket sikerült felhozni.⁵⁵

A fenti teóriájával kapcsolatos alapvető problémák közül elég legyen itt csak az alábbiakat megemlíteni. Biborbanszületett Konstantin császár 950 körül még Dalmáciában élő avarokról tudósított.⁵⁶ Hogyan lehetséges az, hogy a döntően szláv környezetben, másfél évszázaddal a Kaganátus bukása után is megőrizték identitásukat, a Kárpát-medencében ugyanakkor egy kisebb szláv népesség által körbevéve elszlávosodtak? Meglátásunk szerint egy asszimilációs folyamat sikeréhez arra lett volna szükség, hogy nagyszámú, kulturálisan viszonylag homogén szláv bevándorló sűrűn az avarok közé települjön. Mindez együtt biztosíthatta volna azt, hogy a szlávok, jó néhány nemzedék alatt asszimilálják az avar-kori népességet.⁵⁷

A 9. században ugyanakkor településterületük lényegében nem változott, azaz továbbra is a fentebb már bemutatott peremvidékeket lakták. Ebben a században is főleg Dél- és Nyugat-Dunántúlon, azaz a Pribina–Kocel féle grófság területén, valamint az Alföldet északról, észak-keletről övező hegyvidékeken jelentek meg nagyobb arányban új, minden bizonnyal a szlávokhoz köthető lelettipusok.⁵⁸ A 820-as években írott forrásaink dél felől ugyan timocsánok és abrodítok

hető. A felirat... éppen az avar nyelv emléke lehet.” *Vékony*, 2004. 197., A griffes-indás temetőből előkerült szarvasi tűtartóról ugyanakkor megállapítja, hogy „...szabályos ritmikájú, az ősmagyar verselés jellegzetességeit...” mutató felirat van rajta. Uo. 180.

⁵⁵ Véleményünk szerint még az előbbieknél is gyengébb lábakon áll Bónának a nagyszentmiklósi kincs kapcsán kifejtett, többszörös feltevésen alapuló alábbi gondolatmenete: „A kincs egyik legszebb csatos csészéjén utólag beillesztett görög betűs török nyelvű felirat van. Ismeretlen korai szláv dialektusból származó hangtanilag megváltozott formában szereplő jövevényszót (zoapan=zsúpán) tartalmazó önmagában sem kevésbé sajátos török dialektusa aligha lehet más, mint a késő avar birodalom nyelve. Egyben az egyetlen, ám annál fontosabb bizonyíték a késői avarság szláv jövevényszavakkal kevert török nyelvűsége mellett.” *Bóna*, 1984. 345.

⁵⁶ „... máig vannak Horvátországban az avarok közül való lakosok, s ezek avar mivolta felismerhető” Constantinus Porphyrogenitus: *De administrando imperio*. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 214.

⁵⁷ Hasonló véleményen van Takács Miklós is: „A nyelvváltás sikerét a Kárpát-medencében csak a szlávok etnikai túlsúlya, azaz a beáramlók jelentős tömege tudta volna biztosítani.” *Takács*, 1997. 176–177.

⁵⁸ „A 9. században csak ott számolhatunk nagyobb számú szláv lakossággal, ahol azt régészeti, történeti és nyelvészeti adatok együttesen alátámasztják. A szlávok lakóhelyét a Pribina–Kocel

bevándorlásáról szólnak, lélekszámukról, településterületükről azonban csak bizonytalan adataink vannak.⁵⁹ A szláv bevándorlás tehát az avar törzsterületeket nem érintette. A Kárpát-medence központi részein mindeztidáig egyetlen nagy sírszámú, egyértelműen a szlávokhoz köthető temetőt sem találtak.⁶⁰ Mindezek alapján úgy látjuk, hogy a 9. században az avar kori népesség tömeges asszimilációjához elengedhetetlenül szükséges minden feltétel hiányozott.

A fentiek miatt kontinuitás-diszkontinuitás kérdésében az előadó a harmadik nézettel tud leginkább azonosulni, amely szerint az avar kori népesség, identitását megőrizve, megérte Árpádék honfoglalását.⁶¹ Ez alól legfeljebb a 8. század végi belharcokban részt vevő réteg lehetett kivétel.

A szakembereket megosztó harmadik kérdéscsoport a Kárpát-medence helyben talált szláv népességének és Árpád magyarjainak viszonyát érinti. Az ismert történész, Kristó Gyula a honfoglalás 1100. évfordulója kapcsán megjelent írásában gyökeresen átértékelte az elmúlt évtizedekben Árpád népéről kialakított képet.⁶² A szerző régi-új elgondolása a következőkben foglalható össze. A Kárpát-medencét 896-ban egy kis létszámú, ám annál agresszívebb népesség foglalta el, akik „klasszikus” nomád nagyállattartóként földet nem műveltek. Állandó telepeik, téli szállásaik nem voltak.⁶³ Valamiféle katonai demokráciában éltek, ahol minden férfi egyúttal harcos is volt. Differenciálatlan társadalmukból mind a köznép, mind a szolgaréteg hiányzott. Erre úgy tettek szert, hogy a helyben talált nagyszámú szláv vagy elszlávosodott avar és onogur lakosságot le-

féle grófság területén jelölik meg, vagyis a Balaton–Rába–Zala–Mura között Mosaburg központtal.” *Bóna*, 1984.

⁵⁹ *Bóna*, 1989. 95.

⁶⁰ *Takács*, 1997. 176–177.

⁶¹ Kniezsa István véleményünk szerint joggal állapítja meg, hogy: „A szlávoknak ez a peremi elhelyezkedése kizárja annak a lehetőségét, hogy itt jelentősebb politikai formációk alakultak volna.” *Kniezsa*, 2000.33. „... a 9. századi frank és avar háborúkat túlélő avarok utódainak a többsége a magyar honfoglalásig nem vesztette el etnikai önazonosságát.” (*Takács* 176–77). „A... kérdésre, hogy kiket is találtak a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében, az írott és régészeti források alapján egyaránt nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy ez a népesség lényegében változatlan összetételben azonos volt azzal, amely egy évszázaddal korábban az avar kaganátus mint politikai formáció pusztulását megélte. Az avarság jelentős vérveszteség nélkül élte túl a VIII. század végi, IX. század eleji hatalmi átrendeződést a Kárpát-medencében. Következésképpen nem vonható egyenlőségjel – mint szinte máig teszik – az avarságnak az írásos forrásokból való eltűnése és az avarságnak, mint népnek – egy sokgyökerű, soknyelvű, a különböző, türk és mongol nyelvű néptörzsek mellett a kárpát-medencei szlávokat is magába foglaló konglomerátumnak – a megszűnése között. ... Ezek leszármazottai alkották a honfoglalás-kor a Kárpát-medence alaplakosságát, s ők fogják alkotni majd az új uralkodó népnek, a magyarságnak a tömegeit, köznépeket zömét is.” *Szőke Béla Miklós*, 1996. 43.

⁶² *Kristó Gyula*: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged, 1995. A továbbiakban: *Kristó*, 1995.

⁶³ „Mivel az állandó téli szállás hiányát három kútfő is tükrözi a 870–940 közti időből, ez a körülmény önmagában hitelteleníti a magyarok „félnomád” voltát feltételező vélekedéseket.” 1995. 105. A szerző jellemzően magabiztos megállapításából kiérződik az írott forrás elsődlegességében való hit. Az íróasztal mögött kiérlelt, az írott kútfők egy részének szavahihetőségére alapozott történeti rekonstrukciót a magunk részéről a legkevésbé sem tartjuk a magyarok nomád voltát igazoló döntő bizonyítéknak.

igázták és adózásra kényszerítették. A leigáztottak tanították meg a magyarokat a földművelésre, a letelepült életmódra és a különféle mesterségekre is.⁶⁴

A helyben talált szlávok és Árpád magyarjainak viszonyára fókuszáló mondanivalója főleg jeles régészek, Takács Miklós és Révész László részéről váltott ki éles bírálatot.⁶⁵ A Századok hasábjain kibontakozó vita legjellegzetesebb vonása talán az volt, hogy a 10. század történelmét elsősorban a helyben talált népesség, valamint a honfoglalók életmódjának szemszögéből próbálta újraértelmezni. Bírálati szerint a szerző alapkoncepciójában visszatért a századforduló és az 1950-es évek rossz emléké történelmi sémáihoz, rég meghaladott tudományos álláspontjához.⁶⁶

Nem feladatunk itt a vita részleteit ismertetni, így csak néhány fontos kérdésre térünk ki röviden. Véleményünk szerint, a legtermékenyebb történetírónk részéről nem is a magyarok történelmével szembeni már megszokott borúlátás volt az érdekes, hanem az a nagyvonalúság, ahogyan preconcepciója érdekében más tudományágak eredményeit megkérdőjelezte. Kristó Gyula ugyanis, saját elgondolását bizonyítandó, a magyar régészet, nyelvtörténet, szlavisztika és turkológia évtizedek alatt kiérlelt téziseivel szállt vitába.

A magyarok tiszta nomád életmódjának igazolásakor mindenekelőtt külföldi írott források híradására támaszkodott. Sajátos módon alkalmazott forráskritikája alapján ezek a források a nomád életmód melletti döntő bizonyítékok lettek. A források egy része azonban másfél-két évszázaddal a honfoglalás után keletkezett, korabeli tudósításnak semmiképpen sem nevezhető.⁶⁷ A közel egykorú kútfők pedig a sztyeppei népekre alkalmazott ókori és középkori toposzok segítségével adnak hírt a honfoglalókról. Szerzőik többsége mindenféle saját tapasztalat nélkül, csupán hallomásból írt. A Kárpát-medencei magyar szállásterületeket egyáltalán nem ismerték. A magyarok közül – egy-egy hadjárat alkalmával – legfeljebb a harcos réteggel találkoztak. Éppen ezért tudósításukat legfeljebb a törzsfői, nemzetségfői kíséretre nézve fogadhatnánk el hitelesnek. Meglátásunk szerint ezek a források csak annak a megállapítására alkalmasak, hogy a külföldi írástudókban milyen kép élt Árpád népéről.

Kristó a külföldi kútfőkre alapozott érvrendszerét erősítendő, felelevenítve a régi nézeteket, a Kárpát-medence 10. századi nagy sírszámú soros temetőit ismét kizárólag szlávoknak minősítette. A szakirodalomban korábban Bijelo Brdo kultúra néven ismert régészeti hagyatékot az 1960-as évekig a hazai szakemberek is elsősorban szlávoknak tartották, abból a romantikus nemesi meggondolásból kiindulva, hogy magyarok csak azok lehettek, akiket lóval, kengyellel temettek el.⁶⁸ A honfoglalók hagyatékával nagymértékben rokon, bár szegényesebb lelet-

⁶⁴ Kristó, 1995. 201–206.

⁶⁵ Takács, 1997. 168–215., Révész László: Kristó Gyula könyvéről. In: Századok 131. évf. 1997.1. szám 215–233. Kristó Gyula: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálati írásnak) In: Századok 131. évf. 1997.1. szám. 234–275.

⁶⁶ Takács, 1997. 168.

⁶⁷ Kristó, 1995. 98–106.

⁶⁸ Bóna, 1996. 928–930.

együttes új etnikai, valamint társadalmi értelmezhetőségét először Kralovánszky Alán vetette fel, majd Szőke Béla bizonyította.⁶⁹ Sok szempontból hasonló eredményre jutott az egész 9. századi régészeti horizont ismeretében a kiváló szlovák régész, Anton Tocik is.⁷⁰ Az elmúlt fél évszázadban napvilágra került leletek olyannyira igazolták Szőke felvetéseit, hogy régészeink szerint Bijelo Brdo kultúráról beszélni ma már anakronizmus, mivel az nem más, mint a honfoglalók köznépeinek hagyatéka.⁷¹ Ezek a régészeti eredmények nem illettek bele Kristó koncepciójába, mivel alapjaiban kérdőjelezték meg a népesedési viszonyokról és a honfoglalók differenciálatlan társadalmáról vallott nézeteit. Márpedig ezek történelmi rekonstrukciójának talán leglényegesebb elemei voltak.

Kristó Gyula újszerű megközelítésben próbálta értelmezni a Kárpát-medence szláv eredetű helynévanyagának tanúságait is. A nyelvtörténeti szakirodalom megállapításait felülvizsgálva azt igyekezett bizonyítani, hogy a szláv gyökerű, de nominatívusos névadású településnevek a szlávoktól származnak. Nyelvtörténeti tény ugyanakkor, hogy a nominatívusos helynévadás gyakorlata Európában kizárólag magyar sajátosság. Ilyen típusú neveket a 10–11. században csak magyar népesség adott, függetlenül attól, hogy maga a településnév milyen eredetű volt.⁷² Olyan szláv személynevek például, amelyekből később helynevek lettek, már a pontusi sztyeppén nyelvünkbe kerülhettek. A hely- és vízneveket viszonylag nagy számban tartalmazó forrásaink egyébként a 11–13. századból valók. Ezek a kútfők tehát csak egy-egy név első okleveles előfordulására, semmiképpen sem keletkezési idejére nézve lehetnek mérvadók. Mind a szláv, mind a magyar helynévanyag keletkezési ideje ismeretlen. Sok esetben a magyar nyelv szláv jövevényszavairól sem tudjuk, hogy pontosan mikor, hogyan és melyik szláv népességtől kerültek a nyelvünkbe.⁷³ Nyelvészeink a legtöbbször csak annak megállapítására szorítkoznak, hogy ezeket a jövevényszavakat különböző időben, különböző szláv nyelvekből vettük át. Összességében elmondható, hogy a 11–13. századi nyelvi forrásaink nem alkalmasak arra, hogy belőlük a 10. századi népesség etnikai, nyelvi viszonyaira, valamint számarányaira következtessünk.

Fent említett munkáiban Kristó a turkológia területén is járatosnak mutatta magát, hiszen a turkológusok által honfoglalás előttinek tartott bolgár–török jövevényszavaink kronológiáját felülvizsgálva úgy foglalt állást, hogy azok csak a 10. század végén kerültek nyelvünkbe.⁷⁴ Földműveléssel kapcsolatos török jövevényszavaink időrendjét meglátásunk szerint azért kellett megváltoztatnia,

⁶⁹ Uo. valamint *Mesterházy* Károly: A magyar honfoglalás kori emlékek régészeti kutatásának története. In: Visy Zsolt (főszerkesztő): Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest, 2003. 323., A továbbiakban: *Mesterházy*, 2003.

⁷⁰ *Bóna*, 1996. 935., *Mesterházy*, 2003. 324., *Takács*, 1997. 171.

⁷¹ *Bóna*, 1996. 935.

⁷² *Kiss Lajos*: A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. In: Magyar Tudomány 1996. 8. szám 964–971.

⁷³ *Kniezsa István*: Magyarország népei a XI-ik században. In: Serédi Jusztinián (szerkesztette): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Budapest, 1938. 365–472.

⁷⁴ *Kristó*, 1995. 194–196.

mert az nehezen volt összeegyeztethető a tiszta nomád életmód elképzelésével.⁷⁵ Ugyanezért kérdőjelezte meg a régészek által 10. századra datált állandó telepek, téli szállások létét is.

A fenti vita tanulságát talán úgy lehetne leginkább összefoglalni, hogy több tudományág által évtizedek alatt kiérlelt eredmények felülvizsgálására még a legismertebb szakembereknek is csak új források, vagy új módszerek birtokában érdemes vállalkozni.

Végül arra hívnám fel a Tisztelt Konferencia figyelmét, hogy a korai középkorban szlávok és magyarok együttélése sokkal természetesebb és ösztönösebb volt annál, mint ahogy azt az utókor történetírása sok esetben látja.

Rezümé

A magyarok és a szlávok korai történetének vitás kérdései

Az elmúlt két évszázadban történettudományunk a rokontudományok segítségével a korai magyar történelem számos részletkérdését maradandó érvénnyel tisztázta. Az utóbbi évtizedekben alapvető forrásgyűjtemények láttak napvilágot, megindult a honfoglalók régészeti hagyatékának újraértékelése, meglepő eredményeket hozó embertani vizsgálatok kezdődtek, mindennapi realitássá vált nyelvtörténetünk szemléleti megújulása. Az öröndetes eredmények mellett ugyanakkor jó néhány lényeges kérdésre ma sem tudunk pontos választ adni. Az írott, nyelvi, régészeti és antropológiai forrásokban rejlő többféle értelmezési lehetőség ugyanis egymástól gyökeresen eltérő történeti rekonstrukciókra vezethet.

Mivel a magyar–szláv kapcsolatok problémája messzemenően és szervesen összekapcsolódik a korai magyar történelem számos alapkérdésével, választott témánkra is érvényes a fenti megállapítás. Aki a magyarok és a szlávok korai története iránt érdeklődik, azt a hazai szakirodalomban való felületes tájékozódás is meggyőzheti arról, hogy még a főbb kérdésekről is mennyire megoszlanak a vélemények. Bonyolítja a helyzetet, hogy mindaz, amit erről a témáról valaha is írtak, csak a politikatörténeti és tudománytörténeti háttér ismeretében érthető és értékelhető igazán. Egy rövid előadás természetesen nem alkalmas arra, hogy abban a magyarok és a szlávok korai, közös történetének minden problémájáról szót ejtsünk. Éppen ezért azt a munkamódszert választottuk, hogy – a magyar történetírásban leginkább vitatott kérdéseket érintve – szembesítjük a karakteresen eltérő álláspontokat, majd megfogalmazzuk saját véleményünket is.

A magyar–szláv viszony vizsgálatakor a Kárpát-medence 6–9. századi történetére összpontosítunk, mivel az eddigi kutatásokból is nyilvánvaló, hogy a későbbi együttélés szempontjából ez a földrajzi környezet és időszak volt a leginkább meghatározó. A tudományos kutatásban a véleménykülönbségek az avar kori népesség 9. századi kontinuitásának, a háborús éveket túlélők számának, regionális elhelyezkedésének, etnikai, nyelvi megoszlásának, valamint esetleges identitásváltásának kérdései körül bontakoztak ki

⁷⁵ A honfoglalók földművelésére és állattenyésztésére nézve: *Balassa Iván*: A magyar földművelés emlékei a 9–10. századból. In: Györffy György (főszerkesztő): *A honfoglalásról sok szemmel*. I. Kovács László (szerkesztette): *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 1994. 235–246. *Bökönyi Sándor*: Magyar állattartás a honfoglalás korában. In: Uo. 225–233. *Gyulai Ferenc*: A Kárpát-medence haszonnövényei a 9–10. században. In: Uo. 247–258

leginkább. Különböző elméletek születtek arra nézve is, hogy a frankok, bolgárok és morvák miképpen osztozkodtak az avar állam örökségén.

Nem nehéz belátni, hogy közös múltunk két meghatározó időszakáról, a honfoglalás és államalapítás koráról reális képet csak e fenti előzmények ismeretében nyerhetünk.

Resumé

Sporné otázky včasných dejín Maďarov a Slovanov

Naša historická veda s pomocou príbuzných disciplín za uplynulé dve storočia s trvalou platnosťou vyjasnila mnohé čiastkové problémy včasných maďarských dejín. V posledných desaťročiach uzreli svetlo sveta základné pramenné zbierky, započalo sa s prehodnocovaním archeologických pamiatok na starých Maďarov, rozbehli sa antropologické výskumy prinášajúce prekvapivé výsledky, súčasťou každodennej reality sa stalo obnovené vnímanie našich dejín jazyka. Popri radosť prinášajúcich výsledkoch však ešte ani dnes nedokážeme dať presné odpovede na mnohé dôležité otázky. Rôznorodé interpretačné možnosti ukrývajúce sa v písomných, jazykových, archeologických a antropologických prameňoch totiž môžu viesť k navzájom zásadne sa líšiacim historickým rekonštrukciám.

Keďže problematika maďarsko–slovanských kontaktov sa očividne a organicky spája s mnohými základnými otázkami včasných maďarských dejín, je zmienené konštatovanie platné aj pre našu tému. Kto sa zaujíma o včasné dejiny starých Maďarov a Slovanov, ten sa aj na základe letného prehľadu domácej odbornej literatúry môže presvedčiť, ako sa názory rozchádzajú aj v tých najdôležitejších otázkach. Situáciu sťažuje to, že všetko, čo sa o tejto téme kedy popísalo, sa môže chápať a hodnotiť iba so znalosťou pozadia politických dejín a dejín vedy. Jeden krátky príspevok samozrejme nie je vhodný na to, aby sa zmienil o všetkých problémoch včasných spoločných dejín Slovanov a Maďarov. Práve preto sme si zvolili metódu, že dotknúc sa najčastejšie diskutovaných otázok v maďarskej historiografii budeme konfrontovať zásadne sa rozchádzajúce stanoviská, aby sme mohli vyjadriť aj vlastný názor.

Pri výskume maďarsko–slovenských vzťahov sa zameriame na dejiny Karpatskej kotliny v 6–9. storočí, keďže aj z doterajších výskumov je evidentné, že z hľadiska neskoršieho spolužitia bola najviac determinujúca práve táto geografická lokalizácia a doba. V historickom výskume sa názorové rozpory najviac prejavujú v spojitosti s problematikou kontinuity avarského obyvateľstva v 9. storočí, počtu tých, ktorí prežili vojnové roky, ich regionálneho rozmiestnenia, etnického, jazykového rozptýlenia, resp. prípadnej zmeny identity. Rozličné pohľady vznikli aj na to, ako si Frankovia, Bulhari a Moravania podelili dedičstvo avarského štátu.

Nie je ťažké si priznať, že reálny obraz o dvoch rozhodujúcich momentoch našich spoločných dejín, t. j. o obsadení Karpatskej kotliny a vzniku uhorského štátu, môžeme získať iba na základe spoznania zmienajúcich predchádzajúcich udalostí.

Summary

Debated issues of the early history of the Hungarians and the Slavs

Anybody who takes an interest in the early history of the Hungarians and the Slavs and checks just some of the literature about the topic in Hungarian can immediately realise how much the opinions are divided on the main questions. Furthermore, it is only in view of the history of science and the history of ideas that we can understand and appreciate anything that has been written on this topic during the past centuries.

It is certainly not possible to discuss all the problems of the early, common history of the Hungarians and the Slavs within the frames of a short lecture. Therefore we chose to say a few words about the difficulties of scientific cognition and then we will juxtapose the dissenting points of view in some of the most debated issues of the Hungarian historiography.

Though during the past two centuries, with the help of the related sciences, the historical science managed to throw a final light on several particular questions of the early history of the Hungarians and the Slavs there are several important points where exact answers could not be given up to this date. The reason for this lies in the various possible interpretations of the written, linguistical, archeological and antropological sources which can lend themselves to fundamentally different historical reconstructions.

When analysing the Hungarian–Slavic relationship we focus on the history of the Carpathian basin between the 7th and the 9th centuries as the researches have made it evident that from the point of view of later coexistence this geographical environment and period was the most determining one. The divergences of views in scientific research mostly evolved around the questions of the ethnic character of the Avar-era population, its 9th century continuity, its possible identity change as well as the relationship between the conquering Hungarians and the Slavs whom they found in the area. Evidently, it is only in view of the above mentioned preceeding events and questions that we can get a realistic picture about the two determining periods of our common past, the time of the Magyar conquest of Hungary and the foundation of the state. Accordingly, we will confine ourselves to analysing these circles of problems and at the same time express our opinions as well.